

UDK: 811.512

Matluba MAXMUDOVA,
ToshDO'TAU tayanch doktranti
E-mail: mat_mahm@mail.ru

Fil.f.d., prof. Z.Xolmanova taqrizi asosida

O'ZBEK TILIDA GRAMMATIK QISQARISHLAR VA ULARNING O'RGANILISH TARIXI

Annotatsiya

Mazkur maqolada o'zbek tilidagi grammatik qisqarish hodisalari hamda ularning tarixiy shakllanishi va rivojlanish jarayonlari tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida turkiy tillarning qadimgi yozma yodgorliklari, eski o'zbek tili manbalari hamda zamonaviy o'zbek tilshunosligi materiallari asosida grammatik birliklarning fonetik, morfologik va sintaktik darajalardagi qisqarish xususiyatlari o'rganildi.

Kalit so'zlar: grammatik qisqarish, o'zbek tili, kelishik kategoriyasi, morfologik o'zgarish, fonetik qisqarish.

GRAMMATICAL ABBREVIATIONS IN THE UZBEKISTAN LANGUAGE AND THE HISTORY OF THEIR STUDY

Annotation

This article examines grammatical contractions in the Uzbek language and analyzes their historical formation and development. The research is based on the analysis of ancient Turkic written monuments, sources of the old Uzbek language, and materials from modern Uzbek linguistics. Particular attention is paid to the phonetic, morphological, and syntactic aspects of grammatical contractions.

Keywords: grammatical contraction, Uzbek language, case category, morphological change, phonetic reduction.

ГРАММАТИЧЕСКИЕ СОКРАЩЕНИЯ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ И ИСТОРИЯ ИХ ИЗУЧЕНИЯ

Аннотация

В данной статье рассматриваются грамматические сокращения в узбекском языке, а также анализируются процессы их исторического формирования и развития. В ходе исследования были изучены древнетюркские письменные памятники, источники староузбекского языка и материалы современной узбекской лингвистики. Особое внимание уделено фонетическим, морфологическим и синтаксическим аспектам грамматических сокращений.

Ключевые слова: грамматическое сокращение, узбекский язык, категория падежа, морфологические изменения, фонетическое сокращение.

Kirish. O'zbek tilshunosligida grammatik kategoriyalarni o'rganish til tizimini chuqur anglashda muhim ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Tilning morfologik va sintaktik tuzilishini tadqiq qilish jarayonida grammatik birliklarning shakllanishi, rivojlanishi hamda ularning nutqdagi funksional xususiyatlarini aniqlash alohida ahamiyat kasb etadi. Bu jarayonda grammatik qisqarishlar, ya'ni til birliklarining fonetik yoki morfologik jihatdan ixchamlashuvi til taraqqiyotining muhim ko'rinishlaridan biri sifatida namoyon bo'ladi[1].

Tilning rivojlanish jarayonida turli grammatik shakllar fonetik o'zgarishlar, morfologik soddalashuv va sintaktik transformatsiyalar natijasida qisqarib, yangi shakllar vujudga keladi. Bunday hodisalar tilning iqtisodiylik tamoyiliga asoslanib, nutq jarayonini qulaylashtiradi hamda kommunikativ samaradorlikni oshiradi. Ayniqsa, o'zbek tilida qo'shimchalar, yordamchi so'zlar va ayrim sintaktik konstruksiyalar qisqarish orqali yangi grammatik shakllarni hosil qilishi kuzatiladi.

O'zbek tilining tarixiy taraqqiyoti jarayonida grammatik qisqarish hodisalari qadimgi turkiy davrdan boshlab shakllangan. Qadimgi turkiy yodgorliklar, o'rta asr turkiy adabiy manbalari hamda keyingi davr tilshunoslik tadqiqotlari ushbu hodisaning rivojlanish bosqichlarini aniqlash imkonini beradi. Masalan, XIV asrga oid "At-tuhfatuz zakiyati fillug'atit turkiya" asarida turkiy tillarning grammatik tizimi, jumladan son, egalik va kelishik kategoriyalari haqida muhim ma'lumotlar berilgan. Ushbu manba turkiy tillarning

grammatik tizimi shakllanishida muhim tarixiy dalil sifatida qaraladi[2].

Keyingi davrlarda turkiy tilshunoslikning yirik namoyandalari tomonidan ham tilning grammatik tizimi o'rganilgan. Masalan, Mahmud az-Zamaxshariy o'z asarlarida so'z turkumlari va grammatik kategoriyalarni tahlil qilgan bo'lsa, Alisher Navoiy "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida turkiy va fors tillarining leksik-grammatik xususiyatlarini qiyosiy jihatdan yoritgan. XVIII asrda Mirzo Mehdixon tomonidan yaratilgan "Maboni ul-lug'at" asari esa eski o'zbek tilining grammatik tuzilishini o'rganishda muhim manbalardan biri hisoblanadi.

XX asrga kelib o'zbek tilshunosligida grammatik kategoriyalarni ilmiy asosda o'rganish jarayoni yanada rivojlandi. Ayniqsa, o'zbek tilining morfologiyasi va sintaksisini tizimli o'rganishga bag'ishlangan ilmiy ishlarda kelishik kategoriyasi, grammatik shakllar va ularning nutqdagi funksiyalari chuqur tahlil qilindi. Bu jarayon til tizimidagi qisqarish hodisalarini ham aniqlash va ularni lingvistik nuqtai nazardan baholash imkonini berdi. Shu sababli o'zbek tilida grammatik qisqarishlar hamda ularning tarixiy rivojlanishini o'rganish til taraqqiyoti qonuniyatlarini aniqlash, grammatik tizim evolyutsiyasini tushuntirish hamda zamonaviy o'zbek tilining strukturaviy xususiyatlarini chuqurroq anglashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot metodlari. Mazkur tadqiqotda o'zbek tilidagi grammatik qisqarish hodisalarini o'rganishda bir qator ilmiy metodlardan foydalanildi.

Birinchidan, tarixiy-qiyosiy metod qo'llanildi. Ushbu metod yordamida turkiy tillarning qadimgi yodgorliklari hamda o'zbek tilining tarixiy manbalari tahlil qilinib, grammatik shakllarning rivojlanish bosqichlari aniqlashtirildi.

Ikkinchidan, deskriptiv (tasviriy) metod orqali o'zbek tilining hozirgi adabiy tilidagi grammatik shakllar, ayniqsa kelishik kategoriyasi va ularning nutqdagi funksiyalari tahlil qilindi.

Uchinchidan, struktur-semantik tahlil metodi qo'llanildi. Bu metod yordamida grammatik birliklarning shakli va ma'no munosabatlari aniqlanib, qisqarish jarayonida yuzaga kelgan morfologik o'zgarishlar izohlandi.

Shuningdek, tadqiqot jarayonida lingvistik manbalarni qiyoslash usulidan ham foydalanildi. Bunda qadimgi turkiy til yodgorliklari, eski o'zbek tili manbalari va zamonaviy o'zbek tilshunosligiga oid ilmiy adabiyotlar o'zaro taqqoslab o'rganildi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari o'zbek tilida grammatik qisqarish hodisalari til rivojlanishining tabiiy natijasi ekanligini ko'rsatadi. Til tizimi tarixiy taraqqiyot jarayonida fonetik soddalashuv, morfologik qisqarish va sintaktik transformatsiyalar orqali takomillashadi. Turkiy tillar tarixida grammatik kategoriyalarning shakllanishi va rivojlanishi tilning ijtimoiy funksiyasi bilan ham bog'liq. Nutq jarayonida tezkorlik va qulaylik talab etilishi natijasida ayrim grammatik shakllar qisqarib, yangi morfologik birliklar paydo bo'lgan. Bundan tashqari, tarixiy manbalarda ayrim grammatik birliklarning noto'g'ri talqin qilingan holatlari ham uchraydi. Masalan, ayrim manbalarda "bila" ko'makchisi alohida kelishik sifatida talqin qilingan bo'lsa-da, zamonaviy tilshunoslikda u ko'makchi sifatida qaraladi. Shu jihatdan o'zbek tilining grammatik tizimini o'rganishda tarixiy manbalarni tanqidiy tahlil qilish muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Tahlil va natijalar. O'zbek tilida grammatik qisqarish hodisasi til taraqqiyotining tabiiy natijalaridan biri hisoblanadi. Til tarixini o'rganish shuni ko'rsatadiki, til tizimida fonetik, morfologik va sintaktik o'zgarishlar muntazam ravishda sodir bo'lib turadi. Bu jarayonlar natijasida ayrim grammatik shakllar ixchamlashadi, ba'zilar esa yangi shakl va funksiyalarni hosil qiladi. Grammatik qisqarish hodisasi ham ana shunday jarayonlarning mahsuli bo'lib, u til tizimining rivojlanishida muhim rol o'ynaydi.

Tilshunoslikda qisqarish hodisasi ko'pincha fonetik iqtisodiylik tamoyili bilan bog'lanadi. Ya'ni nutq jarayonida ortiqcha tovush yoki morfemalarning tushib qolishi, qo'shilib ketishi yoki soddalashuvi natijasida yangi shakllar yuzaga keladi. Bu esa nutqning tezligi va qulayligini ta'minlaydi[3]. O'zbek tilida ham ko'plab grammatik birliklar tarixiy rivojlanish jarayonida qisqarish orqali shakllangan.

Grammatik qisqarishlarning tarixiy shakllanishi. Turkiy tillarning tarixiy manbalari o'rganilganda grammatik shakllarning ko'plab fonetik o'zgarishlarga uchraganligini ko'rish mumkin. Qadimgi turkiy yozma yodgorliklarda ayrim grammatik qo'shimchalar hozirgi zamon o'zbek tilidagiga nisbatan to'liqroq shaklda qo'llangan. Keyingi davrlarda esa bu qo'shimchalar fonetik soddalashuv natijasida qisqarib borgan. Masalan, qadimgi turkiy tilda ayrim kelishik qo'shimchalari ikki yoki uch tovushli shaklda qo'llangan bo'lsa, hozirgi o'zbek tilida ular qisqaroq shaklda ishlatiladi. Bu jarayon tilning tabiiy evolyutsiyasi bilan bog'liq bo'lib, fonetik o'zgarishlar natijasida grammatik birliklarning shakli o'zgarib borgan.

Turkiy tillarning qadimgi grammatik tizimiga oid manbalarda kelishik kategoriyasining turli shakllari qayd etilgan. Ayrim tadqiqotchilar qadimgi turkiy tilda besh kelishik mavjud bo'lgan deb hisoblasalar, boshqa olimlar esa yetti yoki sakkiz kelishik shakli mavjud bo'lganligini ta'kidlaydilar. Bu

esa grammatik kategoriyalar tarixiy jarayonda turlicha rivojlanganligini ko'rsatadi.

Qadimgi turkiy til yodgorliklarida kelishik qo'shimchalari hozirgi o'zbek tiliga qaraganda ancha barqaror va to'liq shaklda qo'llangan. Masalan, jo'nalish kelishigi qadimgi manbalarda ko'pincha -ka, -ke, -qa, -ge shakllarida uchraydi. Hozirgi o'zbek tilida esa bu qo'shimchalar fonetik muhitga qarab -ga, -ka shaklida ishlatiladi. Bu holat grammatik qisqarish jarayonining uzoq tarixiy taraqqiyot natijasi ekanligini ko'rsatadi[4].

Morfologik qisqarish hodisalari. O'zbek tilida grammatik qisqarish hodisasining eng ko'p uchraydigan shakllaridan biri morfologik qisqarishdir. Bu jarayonda ayrim morfemalar fonetik jihatdan qisqaradi yoki boshqa morfemalar bilan qo'shilib ketadi. Masalan, tarixiy jarayonda ayrim qo'shimchalar o'z tarkibidagi tovushlarning tushib qolishi natijasida soddalashgan. Bu jarayon ayniqsa egalik qo'shimchalari, kelishik qo'shimchalari va fe'l shakllarida kuzatiladi. Masalan, qadimgi turkiy tilda egalik qo'shimchalari ayrim hollarda ikki tovushli shaklda qo'llangan bo'lsa, keyinchalik bu shakllar soddalashgan. Hozirgi o'zbek tilida esa egalik qo'shimchalari fonetik muhitga moslashgan holda qisqa shaklda qo'llanadi. Shuningdek, ayrim fe'l shakllari ham tarixiy jarayonda qisqarish orqali shakllangan. Masalan, yordamchi fe'llar bilan hosil qilingan murakkab fe'l shakllari nutq jarayonida qisqarib, yangi grammatik birliklarni hosil qilgan. Bunday hodisalar tilning morfologik tizimida muhim o'zgarishlarni yuzaga keltirgan.

Sintaktik qisqarish hodisalari. Grammatik qisqarish hodisalari sintaktik tizimda ham kuzatiladi. Ayniqsa so'z birikmalari va murakkab sintaktik konstruksiyalarda qisqarish jarayoni natijasida yangi birliklar yuzaga keladi. Masalan, tarixiy jarayonda ayrim so'z birikmalari fonetik qisqarish orqali qo'shma so'zlarga aylangan. Bunday holat o'zbek tilida ko'plab misollar bilan tasdiqlanadi. Masalan:

bilak uzugi → bilaguzuk

bosh kiyim → boshkiyim

qo'l qop → qo'lqop

Bu kabi birliklar dastlab erkin so'z birikmasi sifatida ishlatilgan bo'lsa, keyinchalik fonetik qisqarish va semantik yaxlitlashuv natijasida qo'shma so'zga aylangan. Bu jarayon tilshunoslikda leksikalizatsiya jarayoni bilan ham bog'liq bo'lib, grammatik qisqarish orqali yangi leksik birliklar hosil bo'ladi.

Fonetik qisqarish hodisalari. Grammatik qisqarishning yana bir muhim ko'rinishi fonetik qisqarishdir. Bu jarayonda ayrim tovushlar nutq jarayonida tushib qoladi yoki boshqa tovushlar bilan qo'shilib ketadi. Masalan, o'zbek tilining og'zaki nutqida ayrim so'z shakllari qisqarib qo'llanishi kuzatiladi. Bu holat ayniqsa tez nutqda yaqqol namoyon bo'ladi.

Masalan:

borayapman → boryapman

kelayapti → kelyapti

olayapman → olyapman

Bu kabi qisqarishlar fonetik iqtisodiylik tamoyiliga asoslanib, nutq jarayonini tezlashtirishga xizmat qiladi.

Fonetik qisqarishlar vaqt o'tishi bilan adabiy til me'yoriga ham kirib kelishi mumkin. Bunday holatlar til tarixida ko'plab kuzatilgan.

Grammatik kategoriyalar rivojida qisqarishlarning roli. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, grammatik qisqarish hodisasi grammatik kategoriyalar rivojida muhim rol o'ynaydi. Til tizimida yangi grammatik shakllarning paydo bo'lishi ko'pincha mavjud shakllarning qisqarishi yoki soddalashuvi bilan bog'liq bo'ladi. Masalan, turkiy tillarda ayrim kelishik shakllari tarixiy jarayonda bir-biri bilan yaqinlashib, funksional

jihtadan o'xshash shakllarga aylangan[5]. Natijada ayrim kelishik shakllari yo'qolib ketgan yoki boshqa grammatik shakllar bilan birlashib ketgan. Bu jarayon til tizimining dinamik xususiyatini ko'rsatadi. O'zbek tilida kelishik kategoriyasi hozirgi kunda oltita asosiy shaklga ega bo'lib, ular tilning morfologik tizimida muhim rol o'ynaydi. Ushbu kelishiklar so'zlar o'rtasidagi sintaktik munosabatlarni ifodalashda asosiy vosita hisoblanadi. Kelishik qo'shimchalari orqali so'zlarning gapdagi vazifasi aniqlanadi va sintaktik aloqalar yuzaga keladi.

Xulosa. Olib borilgan tadqiqot natijalariga ko'ra, o'zbek tilida grammatik qisqarish hodisalari til taraqqiyotining muhim omillaridan biri ekanligi aniqlandi. Qadimgi turkiy davrdan boshlab grammatik birliklarning shakllanishi va

rivojlanishi turli fonetik va morfologik o'zgarishlar orqali amalga oshgan. Tarixiy manbalar va zamonaviy tilshunoslik tadqiqotlari tahlili shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilida grammatik kategoriyalar, xususan kelishik tizimi vaqt o'tishi bilan takomillashib, hozirgi zamon adabiy tilida olti kelishikli tizim shakllangan. Shuningdek, fonetik qisqarishlar natijasida ayrim so'z birikmalarining qo'shma so'zlarga aylanishi tilning iqtisodiylik tamoyiliga asoslangan tabiiy jarayon ekanligi aniqlandi. Kelgusida o'zbek tilida grammatik qisqarish hodisalarini yanada chuqurroq o'rganish til taraqqiyoti qonuniyatlarini aniqlash hamda turkiy tillar grammatik tizimini qiyosiy jihatdan tadqiq qilish uchun muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Абдуллаев Ф. А. Ўзбек адабий тилининг ўғуз лаҳжаси. – Т., 1978.
2. Абдурасулов Ё. Туркий тилларнинг қиёсий-тарихий грамматикаси. – Т.: Фан, 2009 – 257 б.
3. Абдурахмонов Ф. А., Шукуров Ш. Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1975.– 320 б.
4. Абдурахмонов Ф. А., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Т.: Ўқитувчи, 1982. –168 б.
5. Abuzalova M., Yo'ldoshova D. Tilshunoslikka kirish. – Т.: Universitet, 2005. –136 б.
6. Баскаков Н. А. Тюркские языки. – М.: Изд.вост.лит. 1960.
7. Баскаков Н.А., Содиков А., Абдуазизов А. Умумий тилшунослик. – Т.: Ўқитувчи, 1979.-192 б.
8. Мирзаев М. Ўзбек адабий тилининг Бухоро гурпу шевалари. – Т.: Фан, 1969. –152 б.
9. Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. – Т.: Ўқитувчи, 1962, 1978.
10. Менглиев Б., Абузалова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Қарши: Насаф, 2005 – 184 б.
11. Нигматов Х.Г. Функциональная морфология тюркоязычных памятников XI-XII вв. – Т.: Фан, 1989.-190 с.
12. Ne'matov N., Ahmatov N., Ahmedov A. O'zbek tili tarixi., tayanch tushunchalar sharhi. Vuxoro, 2001. – 48b.
13. Нурмонов А., Шаҳобиддинова Ш., Искандарова Ш., Набиева Д. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Морфология. – Т.: Шарқ, 2001.-164б.
14. Нурмонов А. Танланган асарлар. II жилд. – Т.: “Академнашр”, 2012.
15. Ўзбек тили грамматикаси. I, II том. –Т.:Фан, 1975-1976 – 612 б.; 560 б.
16. Каримов Қ. Восита келишиги (“Қутадғу билиг” материаллари асосида). Ўзбек тили тарихи масалалари. – Т.: Фан, 1977.